

M. H. LUZZATTO

“ÕIGETE TEERADA”

KALLE KASEMAA

Moše Hājim Luzzatto on üks huvitavamaid mõtlejaid uusaja judaismis ning seda just tänu oma isiksusele, mis suutis ühendada väga erinevaid algeid ning olla lühikese elu jooksul ülimalt viljakas.

M. H. Luzzatto sündis 1707. aastal renessansiajast peale Itaalias teadaoleva Luzzatto perekonna Padua harus. Luzzatto perekonnast on pärit mitmeid Itaalia kultuuritegelasi, teadlasi ja riigimehi, ning seda perekonnanime kohtab tähtsamates Itaalia linnades tänapäevalgi. Tolleaegses Itaalia juutkonnas – erinevalt Saksamaa ja Poola omast – oli ilmaliku kultuuri tundmine küllaltki olulisel kohal: tunti kuulsate keskaegsete juudi luuletajate ja kõnemeeste teoseid – ilukõnet või oskust ennast kultiveeritult ja elegantselt väljendada hinnati väga kõrgelt – aga samuti klassikalist, eelkõige ladinakeelset kirjandust, ning silmapaistval määral ka kaasaja Itaalia kultuuri. Luuleandega varustatud juudid võtsid Itaalias elavalt osa kultuurielust; oli juudisoost näitlejaid, kogudustes harrastati näitemängu ja nii mõnigi rabi või õpetlane kirjutas piibliteemalisi näidendeid. Enesestmõistetav oli aga religioosne kasvatus ning Piibli, Talmudi, midrašide¹ ja halakistliku (religiooniseadusliku) kirjanduse tundmine.

¹ Midrašid (heebrea k *midraš* ‘õppimine, uurimine’) – mahukas Piiblit seletava

Moše Hājim Luzzatto elus mängisid tähtsat osa tema õpetajad Isaak Cantarini, kes õpetas talle kirjandust ja ilmalikke teadusi, ja Israel Bassan, kes õpetas talle juudi müstikat (kabalad) ning kellest sai tema sõber ja suunaja. Seepärast pole imestada, et juba noorena imelapseks peetav M. H. Luzzatto kirjutas seitsmeteistaastasena retoorilise teose *Lešon Limmudim* (“Õpetuste Keel”), milles ta toob rohkesti näiteid klassikaliseist ja kaasaegseist itaalia kirjandusest. Vähem kui kahekümneaastasena kirjutas ta oma esimese värssdraama *Ma’ase Šimšon* (“Simsoni Lugu”), mis oli mõeldud eelmise teose näitlikustamiseks. Autor näib tundvat end traagilise sangari Simsoni vaimusugulasena – uurijate meelest on selle põhjuseks Luzzatto Messia-ootused – ning see annab teosele poeetilise jõu. Luzzatto teine, kõige tähtsamaks peetud näidend *Migdal Oz* (“Tugev Kants”) on kirjutatud kaasaegsete itaalia pastoraalide eeskujul, kuid mõned uurijad on pidanud seda allegooriliseks kabalistlikuks jutustuseks. Sellel teosel oli hiljem arvukalt jälgendajaid. Luzzatto kolmas ja viimane näidend *La-fešarim Tehilla* (“Õigete Kiitus”) kuulub autori Amsterdami-perioodi ning on üldse üks tema viimaseid teoseid; tegemist on allegooriaga, milles arvatavasti leiab väljenduse autori meelekibedus talle osaks saanud vaenamiste pärast, kuid samal ajal väljendatakse teoses mõtet õigluse lõplikust võidulepääsemisest. Lisaks neile värsssteostele on M. H. Luzzatto kirjutanud juhuluuletusi oma sõprade tähtpäevadeks ning mõned usulist

kirjanduse liik judaismis. Midrašide teke ulatub antiikajast keskajani. Tehakse vahet halakistlike (religiooniseadust käsitlevate) ja hagadistlike (jutustavat ainek käsitlevate) midrašide vahel, puhtal kujul pole aga kumbki tüüp esindatud; omaette rühma moodustavad homileetilised midrašid, mis kujutavad endast kunstipäraselt ülesehitatud jutlusi sünagoogi liturgias tarvitatavate piiblisalmide kohta. Tohtu mahuga midrašide kirjandusest tsiteerib Luzzatto oma teoses *Õigete Teerada* kõige enam homileetilist *Berešit Rabba*’d 1Ms kohta ja *Vajiqra Rabba*’d 3Ms kohta, halakistlikku *Sifra*’d e *Torat Kohanimi* (“Preestrite Õpetus”) 3Ms kohta, keskajast pärinevat *Jalqut Šim’oni*’d ning omaette seisvat, eetilise sisuga *Tanna’ de-be Elijahu*’t (“Õpetaja Eelija Kojast”). Vt ka Kalle Kasemaa, “Piibli seletamisest. Midrašid”, *Looming* 12 (1994), 1676–1698.

laadi luuletused, milles kõlavad kabalistlikud ja messianistlikud toonid; oma usulistele luuletustele on ta mõnikord lisanud müstilise kommentaari. Luzzatto luulet iseloomustab rikas kujutlusvõime ning meisterlik heebrea keele käsitlemine; vormi poolest on tema luule seotud traditsioonilise heebrea luulega Itaalias, mis omakorda on ühenduses Hispaania keskaegse juudi luulega ning Itaalia renessansluule traditsioonidega. Luzzatto on tõlkinud ka – ilmselt itaalia keele vahendusel – Camōesi luulet.

Kui pidada silmas aega ja kohta, kus M. H. Luzzatto kasvas, siis pole imestada, et peale klassikalise juudi hariduse, mis põhines Piiblil, Talmudil, nende kommentaaridel ja religiooniseaduslikel teostel, sai Luzzatto hea koolituse ka kabalas. Selleks ajaks oli kabalast saanud suure hulga intellektuaalide loomulik tegevusvaldkond, millele võidi pühenduda sama suure innuga kui arutlustele teiste klassikaliste tekstide üle ning millel tihti polnud muud eesmärki kui toota kirjandust, mis oli arusaadav üksnes asjassepühendatutele; harrastati ka teatud palvemeetodeid – mis polnud sugugi vähem komplitseeritud –, eesmärgiga tagada lunastus nii omaenese hingele kui aidata kaasa üldise lunastuse saabumisele. Oli olemas ka nn praktiline kabala, mis sageli piirnes nõiduse ja maagiaga.²

Oma õpetaja Israel Bassani käe all, kes pärines kabalistide ringkondadest, pühendus M. H. Luzzatto innukalt kabalale. Kui ta oli vaevalt kahekümneaastane, ilmutas end talle taevane hääl, mis avaldas noorukile jumalikke saladusi. Sellest peale ilmus hääl talle korduvalt ning sundis teda kirjutama teose *Zohar Tinjana* ("Teine Zohar"), mis oli kirjutatud aramea keeles nii nagu esimenegi *Zohar*. Selles teoses, mis tervikuna pole säilinud, kasutas Luzzatto *Zohar*'i kirjanduslikku vormi, kuid andis varasematele motiividele ja kujutlustele uue sisu; kogu teos on pühendatud lunastusele ning selles käsitletakse üksikasjaliselt Moosese ja Messia osa lunastuse

² Tol ajal harrastatud kabala kohta vt Kalle Kasemaa, "I. B. Singeri romaani "Saatan Gorais" müstilisest tagapõhjast". – Isaac Bashevis Singer, *Saatan Gorais. Patukahetseja* (Tallinn, 1995), 215–242.

toimumisel. Lunastuse temaatikale ning Messia hinge metamorfoosidele on pühendatud ka kaks Luzzatto lühemat teost: *Addir ba-Marom* (“Vägev Kõrguses”) ja *Ma’amar ha-Ge’ulla* (“Lunastuse Sõna”).

Luzzatto koondas enda ümber väikese ringi, kus talle osaksaanud ilmutuste alusel tegeleti messianistlike spekulatsioonidega ning vagaduseharjutustega. Selle tegevuse viljaks on rida Luzzatto kabalale pühendatud teoseid, millest osa käsitlevad keskseid kabalistlikke kujutlusi ning toonitavad kabala tähtsust judaismis; teistes arendab ta algupäraseid kabalistlikke mõtteid ning need on kirjutatud talle osaksaanud ilmutuste alusel. Esimesse rühma kuulub esmajoones *Qelah Pithe Hokma* (“Tarkuse Uste Vallapaiskumine”), mis kujutab endast Isaak Luria³ õpetuse süsteemset esitust. Ka püüab Luzzatto vähendada Luria õpetuse mütoloogilisi aspekte ning rõhutada selle teosoofilisi külgi. Ta tõlgendab Luria mütoloogeme sümbolitena, mitte aga sündmustena – näiteks kujutlus *tsimsum*’ist, jumaluse tõmbumisest iseendasse enne jumalike toimejõudude *sefira*’de “väljavoolamist”, on Luzzatto meelest jumaliku õigluse ilming, milles väljendub Jumala soov astuda ühendusse loodud maailmaga, sellal kui see Luria kabalas on mütoloogiline sündmus. Luzzatto teose sissejuhatus sai pealkirja all *Derek Ets ha-Ĥajjim* (“Elupuu Tee”) laialt tuntuks ning seda on antud välja ka omaette teosena. Samasse rühma kuulub ka teos *Ĥoqer u-Mequbbal* (“Juurdleja ja Kabalist”), mis kujutab endast dialoogi filosoofi ja kabalisti vahel. Selles teoses vastab Luzzatto punkt-

³ Isaak ben Salomo Luria Aškenazi (1534–1572) – kabalistliku koolkonna juht Safedis Palestiinas, viimase suure kabalistliku süsteemi looja, mis Ĥajim ben Josef Vitali (1542–1620) ning eelkõige Israel Sarugi kaudu levis üle kogu Euroopa. Sarugi õpilased Jakob Bacharach ja Abraham Herrera (ca 1570–1639, kirjutas hispaaniakeelse *Puerta del cielo*) töid kabalasse Itaalia renessansist pärit platonistlikke olluseid, mille tulemusena kabala sai tuttavaks kristlikele ringkondadele. Luria koolkonna kabala oli aluseks Šabbatai Tsvi messianistlikule liikumisele ning selle õnnetu läbikukkumine diskrediteeris kabalad tugevasti (ortodokssed rabid keelasid kabalaga tegelemise nooremalt kui 40-aastaselt).

punktilt ratsionalistide kriitikale kabala aadressil ning püüab näidata, et üksnes kabala suudab anda rahuldavaid vastuseid mitmetele judaismi religioossetele probleemidele.

Luzzatto rühma üks liikmetest, kes oli tulnud Poolast Paduasse arstiteadust õppima, kirjeldas oma kirjades rühma tegevust ja eesmärke. Üks neist kirjadest sattus võõrastesse kättesse ning põhjustas arvamuse, et tegemist on ketser Šabbatai Tsvi⁴ poolehoidjatega. Itaalia rabid pöördusid Luzzatto õpetaja Bassani poole, kes püüdis oma õpilast kaitsta. Tagajärjeks oli äge poleemika, millest võtsid osa mitmed juhtivad religioossed autoriteedid, ning Luzzatto sai arvukate isiklike rünnakute märklauaks. Tol ajal eeldati, et taevane hääl võib ilmuda vaid täiuslikule õpetlasele ja kabalistile ning et noor ja vallaline Moše Hājim Luzzatto ei vasta sellele mõõdupuule. Tema majas tehti läbiotsimine, kuid ei leitud midagi, mis oleks viidanud nõidusele. Pärast pingsat võitlust alistus Luzzatto 1730. aastal ning nõustus vastaste tingimustega – anda oma kabalistlikud teosed Bassani kätte hoiule, hoiduda ilmutuste kirjapanekust ja mitte õpetada kabalad.

Kuid järeleandmine ei kõrvaldanud tülisid. 1731 Luzzatto abiellus, 1735 oli ta sunnitud asuma Amsterdami. Peatudes teel Amsterdami Frankfurdis, toodi ta sealsete rabide kohtu ette, kus tema õpetused veel kord hukka mõisteti (Itaalia rabid olid selleks

⁴ Šabbatai Tsvi (1626–1676) – ulatusliku messianistliku liikumise vallandaja. Kabalist Natan ben Eliša ennustustele toetudes kuulutas Šabbatai end Messiaks ning määras 18. juuni 1666 lunastuse saabumise päevaks. Ta vahistati Türgi võimude poolt ning seati valiku ette – kas surm rahutuste ohutajana või astumine islami usku. Šabbatai astus islami usku ning viibis elu lõpuni vangistuses. Ei tema usuvahetus ega surm teinud lõppu sabatiaanide liikumisele. Prohvet Natan kasutas “Messia” usutaganemist ühe komponendina oma õpetuses kui lunastusprotsessi möödapääsmatut osa: Messias peab laskuma alla kurjuse maailma ning saab lunastada Iisraeli ainult sel teel, et saab ise osaks halvast, võites halva n-õ seestpoolt. Šabbatai Tsvi liikumine andis tugeva hoobi igasugustele Messia-ootustele ning kabalaga tegelemisele kuni tänase päevani. Sabatiaanide järeltulijateks olid Jakob Franki (1726–1791) poolehoidjad Poolas ja Saksamaal XIX saj keskpaigani ning *dönme* rühmitus Türgis, millel olevat tänapäevalgi mõni tuhat liiget.

ajaks tema kabalistlikud kirjutised tuleroaks määranud). Amsterdamis leidis Luzzatto tööd õpetajana portugali juutide koguduses; seal kirjutas ta mitmed oma teostest, kuid ei õpetanud – vähemalt avalikult – kabalad. 1743 siirdus Luzzatto Pühale Maale, nähtavasti lootuses pääseda keelust tegeleda kabalaga. Selles Türgi riigi piirkonnas valitsevate ebakindlate olude tõttu ei saanud Luzzatto asuda kabalistide keskusesse Safedi Galileas ning jõudis elada lühikest aega Akkos. Enne kui ta oleks jõudnud saada neljakümneaastaseks, suri Luzzatto koos perega katku.

Vastuseks süüdistustele kirjutas M. H. Luzzatto teose *Qin'at ha-Šem Tseba'ot* (“Vägede Issanda Kiivus”), mille üksikuid osi ilmus trükis alles 1862. Selles näitab Luzzatto oma eitavat suhtumist sabbatiaanlusele, eitamata seejuures mõnede sabbatiaanlike mõtete tõepärasust, kuid ta toonitab vajadust neisse hoolikalt süveneda, et eraldada terad kõludest. Samuti on säilinud Luzzatto kirju, mis heidavad valgust tema isikule.

Kui Moše Hājim ei olnud sabbatiaan – ja selles on enamik uurijaid tänapäeval täiesti kindlad – siis milline oli tema õpetus, et sellest oli võimalik kinni haarata ning sundida teda kogudusest väljaheitmise ja vande alla panemise ähvardusel sellest loobuma? Paraku on andmeid tema algupärase kujutluste kohta napilt, sest ilmutuste ajal kirja pandud tekste on äärmiselt vähe (valdavalt on need hävitatud) ning hiljem loobus ta oma ilmutuste ülestähendamisest. Kuid on säilinud dokument Luzzatto rühmalt aastast 1731, mis on varustatud Luzzatto õpilaste allkirjadega. See sisaldab kümme juhust rühmituse vagaduselu meetodite, eesmärgi ning liikmete ja õpetaja vahekorra kohta. Sellest ürikust selgub, et rühmitus ei taotlenud isiklikku lunastust või pattude andeksandmist, vaid selle eesmärgiks oli kogu Iisraeli rahva olukorra parandamine vaimsete harjutuste, palve ja meditatsiooni teel. Rühma liikmed olid kindlad, et lunastusprotsess on juba alanud ning jõuab mõne aasta pärast lõpule; vaga eluviisi ja kabalistlike harjutustega lootsid nad seda protsessi kiirendada. Nad uskusid, et neil ja nende tegevusel on lunastusprotsessis oluline osa. Rühma ühe hilisema juhi kirjutistest

jääb mulje, nagu oleks ta pidanud ennast Taaveti soost Messiaaks; rühma teistele liikmetele oli saabuval Messia-ajastul omistatud samuti mitmesuguseid funktsioone. Luzzatto enda osa selgub ainast tema käega kirjutatud ürikust – kommentaarist abielulepingule (*ketubba*), mis pärineb aastast 1731. Sellest ürikust selgub, et Luzzatto nägi oma abielus taevase maailma müstilise sündmuse kajastust – Moosese ja tema naise Tsippora ühendust, kes kehastavad meessoolist ja naissoolist alget jumaluses. Sel juhul sümboliseerib maapealne abiellumine jumaluse ning tema pagenduses viibiva naispoole ühendamist, jumaluse “lunastust”, mis on eelduseks ja kaasnähteks Iisraeli rahva lunastusele. Siit on ilmne, et Luzzatto pidas end Moosese taaskehastuseks, kes muiste oli vabastanud Iisraeli vangipõlvest Egiptuses ning valmistub nüüd vabastama teda pagendusest⁵ maailma rahvaste seas.

Luzzatto vastased taipasid tema rühmituse messianistlikku loomust ning kartsid sabatiaanlike motiivide olemasolu selle tegevuses. Pole aga kindel, mil määral võib Luzzatto kujutlusi ja tegevust pidada sabatiaanlikuks. Luzzatto tunnistab, et teda on mõjutanud Šabbatai Tsvi prohvet Natan, kuid rõhutab, et tema kirjutistes tuleb eraldada õiged mõtted nende ketserlikust kontekstist. Luzzatto kabalistlikes mõttekäikudes on leitud sabatiaanlikku kujutlust, et Messias peab laskuma kurja valdkonda, kuid Luzzatto

⁵ Pagenduse *resp.* vangistuse mõte on judaismis olulisel kohal. Tehakse vahet nelja pagenduse vahel: 1) Egiptuse vangipõlv, mis lõppes väljarännuga Tootatud Maale ning millest sai lunastuse prototüüp; 2) Põhjariigi (Iisraeli) elanikkonna pagendus pärast selle riigi hävingut aastal 722 eKr, kusjuures küüditatud sulasid teiste rahvaste hulka (juudi legendides on nad säilinud raskesti ligipääsetavas paigas ja ootavad alles lunastust); 3) Lõunariigi (Juudamaa) elanike pagendus aastail 597 ja 586 eKr Babülooniassa, kust osa küüditatud pöördus pärast 538. a kodumaale tagasi; 4) pagendus Rooma riigi aladele pärast Jeruusalemma linna ja templi hävingut aastal 70 pKr. Pagenduses nähakse eelkõige Jumala karistust Iisraeli rahvale ning üleskutset patukahetsusele, mis võimaldaks tagasipöördumise kodumaale. Pagendus on niivõrd totaalne, et selle all kannatab ka Jumal: tema kohalolek (*šekina*) viibib pagendatute juures eksiilis. Messia-aja saabudes toimub Jumala “lunastus”, samuti pagendatud Iisraeli rahva tagasipöördumine kodumaale.

arvates ei käi see Messia maise keha kohta, vaid on puhtvaimne kogemus, mis ei too endaga kaasa pattu. Võib öelda, et Luzzatto oli mõõdukalt aldis sabbatiaanide arvamusele patu lunastava toime kohta, ent ta teisendas radikaalselt nende kujutlust, vältides selle ketserlikku ning religiooniseaduse vastast hoiakut.

Moše Hājim Luzzatto Amsterdamis kirjutatud teoste hulgas on kesksel kohal eetikakäsitus *Mesillat Ješarim* (“Õigete Teerada”, ilmus 1740), mis koos teiste eetika valdkonda kuuluvate teostega *Derek ha-Šem* (“Issanda Tee”) ja *Da’at Tebunot* (“Taipamiste Teadmine”) tagasid autorile kustumatu kuulsuse kõigis judaismi ringkondades ortodokssetest talmudistidest kuni müstiliselt inspireeritud hassiidideni. Seda teost on korduvalt välja antud ja sellest on olemas mitmeid tõlkeid; mõnes Ida-Euroopa talmudikoolis eeldati lausa selle peasttundmist. Mainitud teoses arutleb Luzzatto inimese eetilise täiustumise võimaluste üle, kujutledes seda astmelise tõusuna ettevaatusest pattude suhtes kuni osasaamiseni Pühast Vaimust. Teose populaarsus võlgneb tänu oma selgele süstemaatilisele ülesehitusele, kusjuures kirjeldatakse iga astme tähtsust ja tähendust, vahendeid selleni jõudmiseks ning hädaohte, mis sellel teel ähvardavad. Raamat on kirjutatud traditsioonilises judaistliku kirjanduse stiilis ning väga kaunis heebrea keeles; selles kasutatakse küll filosoofilisi termineid, kuid kabalistlikke olluseid pole suudetud avastada. M. H. Luzzatto *Õigete Teerada* koos Bahja ibn Paquda⁶ teosega *Hobot ha-Lebabot* (“Südamete Kohustused”) on kõige tuntumad eetikakäsitlused judaismis.

⁶ Bahja ben Josef ibn Paquda – neoplatonistliku kallakuga teoloog ja luuletaja XI saj Hispaanias. Tema araabia keeles kirjutatud teos *Südamete Kohustused* tõlgiti peagi heebrea keelde (hiljem on tehtud veelgi tõlkeid heebrea jt keeltesse) ning sai ülimalt mõjukaks teoseks askeesi ja vagaduse alal. Raamat käsitleb kümnes osas Jumala ainulisust, jumalatunnetust, usaldust Jumala vastu, patukahetsust, aruandmist iseenda ja Jumala ees, armastust Jumala vastu jm taolisi küsimusi. Teoses on jälgi islami müstika mõjudest; ometi on tegemist algupärase teosega, mis rõhutab vajadust ühendada väliste ettekirjutuste täitmise kohustus religioosle eetikale tuginevate “südamekohustustega”.

M. H. Luzzatto koostas oma teose *Õigete Teerada* skeemi alusel, mille ta laenas II saj pKr elanud õpetlasele Pinhas ben Ja'irile omistatavast tsitaadist Talmudis. Pinhas ben Ja'ir, kes oli kuulus oma vagaduse poolest, kujutas inimese hinge teekonda Jumala poole kulgevana kümne astme kaudu – teekonna lõpul seisab pühadus, mis piirneb juba Püha Vaimu valdkonnaga. Et kõik vastavad terminid sisaldavad hulgaliselt konnotatsioone Piiblist ja traditsioonilisest judaistlikust kirjandusest, siis on tänapäevastes keeltes raske neile üheseid vasteid leida.

Toora [religiooniõpetus] viib ettevaatusele [patu suhtes], ettevaatus viib innukusele, innukus viib süütusele, süütus viib karskusele, karskus viib puhtusele, puhtus viib vagadusele, vagadus viib tagasihoidlikkusele, tagasihoidlikkus viib kartusele, kartus viib pühadusele, pühadus viib Püha Vaimu juurde, Püha Vaim viib surnute elluäratamisele.⁷

Seega lähtub Luzzatto hingeliste väärtuste hierarhiast, mille nimel inimene peab vaeva nägema. Tegemist on astmelise täiustumisega teel Jumala poole. Kolme monoteistliku usundi – juutluse, kristluse ja islami askeetilises ning müstilises teoloogias kasutatakse tihti taolisi skeeme; analoogne ülesehitus on ka Bahja ibn Paquda teosel *Südamete Kohustused*. Kuid Bahja teoses on vaimse teekonna etapid ja nende tähistused laenatud islami müstikast või

⁷ Babüloonia Talmud, traktaat *Aboda Zara*. Babüloonia Talmud valmis Babüloonia õpetlaste tööna VI–VII saj pKr ning on Jeruusalemma Talmudiga (V saj pKr) võrreldes põhjalikum ja läbitöötatum. Teos on jagatud II saj lõpust pKr pärineva religiooni-seadustiku Mišna eeskujul enam-vähem temaatiliselt 6 ossa ning hõlmab kokku 63 erineva pikkusega traktaati (kogumahult on Talmud Piiblist mitmeid kordi mahukam). Traktaat *Aboda Zara* (“Ebajumalateenistus”) kuulub Talmudi 4. ossa *Neziqin* (“Kahjustused”), milles käsitletakse tsiviil- ja kriminaalõiguse küsimusi, samuti karistusi, vandeandmisi jms. *Aboda Zara* sisaldab muuhulgas palju materjali paganlike rahvaste kommetest Rooma riigis Talmudi tekkimise ajal. Mišna on pandud kirja heebrea keeles, Mišna selgitused koos arutlustega mitmesugustel teemadel – mõlemad kokku moodustavad Talmudi – aga aramea keeles, kusjuures tehakse vahet Palestiina aramea keele ja Babüloonia aramea keele vahel. Talmudit on läbi aegade ohtrasti kommenteeritud, kuulsamate kommentaaride kohta on omakorda kirjutatud kommenteerivaid teoseid.

vähemasti selle poolt tugevasti mõjustatud, Luzzatto aga ammutab oma ainekst puhtalt juudi traditsioonist. Kahe teose erinevus – ehkki Bahja kasutab juudi pärimust mõnes teises valdkonnas – saab ilmsiks just üksikasjade vaatlusel. Väga sageli Bahja ja Luzzatto õpetavad üht ja sama ning sellistel juhtudel on raske vältida arvamust, et teine autor sõltub esimesest. Ent sellal kui esimene kasutab silmapaistval määral islami teoloogia mõtteid, toetub Luzzatto eranditult Talmudile ja midrašidele; see tähendab, et kui Bahja mingitel – mitte alati selgetel – põhjustel ammutab judaismile võõraist allikaist, püsib Luzzatto judaistliku teoloogia ja religioonifilosoofia joonel. Lähtepunkti ja meetodite erinevuse tagajärjeks on tõsiasi, et mõlema teose kirjanduslikel sarnasustel, ehkki need võivad olla arvukad ning uurijatele huvipakkuvad, ei ole põhimõttelist tähtsust. Igal sammul on võimalik märgata, et mõlemad autorid vaatlevad samu probleeme erineva nurga alt.

Luzzatto alustab oma teost, kinnitades lugejale, et ta kõneleb üldtuntud asjadest, mis on kõigile nii tuttavad, et haritlased ei pane neid enam isegi tähele: kõik teavad, kui oluline on armastus või kiindumus Jumala vastu, teisisõnu vagadus, kuid õpetlased ihkavad tegeleda peenemaks peetud asjadega ning jätavad vagadusele kutsuvate teoste lugemise vähem haritute hooleks, nii et “vaga” on tihti “lihtsameelse” või “harimatu” sünonüümiks. Ent säärase inimeste vagadus on tihti vaid väliste tegude sooritamine või veidrate ja liialdatud kommete järgimine, mis on vastuolus judaismi tõelise vaimuga.

Bahja väide on aga sootuks erinev: tema meelest ta kaasaegsed, olgu nad kui tahes haritud, ei tea midagi “hingeharidusest”, ning ta peab vajalikuks tõendada selle tähtsust Piibli ja Talmudi tsitaatide ning mõistuslike kaalutluste abiga. Bahja püüdlustel oli edu ning tema raamat oli sajandite vältel põhiliseks vahendiks vagaduse ja hingeliste täiustumistaotluste populariseerimisel kõige laiemate rahvahulkade juures. Kas seitsesada aastat hiljem, Luzzatto ajal, oli tõeliselt vagu inimesi rohkem kui II sajandi Hispaania juutkonnas? Luzzatto teose eessõna sunnib selles küll kahtlema.

Põhiline takistus intensiivse ja sügava vaimuliku elu viljelemisel pole aga intellektuaalset laadi, vaid selleks on inimese loomupärane puudulikkus, kuivõrd inimene on “liitolend”: inimese vaimne osa (hing) on pidevas ohus sattuda materiaalse osa (keha) ülemvalitsuse alla. Talmudi kujunemise perioodil võeti inimese enesesäilitamisinstinktide ja isekate tungide tähistamiseks tarvitusele mõiste “kuri tung” (*jetser ha-ra*). Bahja rajab oma õpetuse “kire” ja “mõistuse” vahelisele pingele inimeses, kusjuures esimene püüab end teise arvel maksma panna. Bahja tõlkija tarvitab “kire” kohta sõna *jetser*, ning Luzzatto tarvitab sama sõna, kuid teeb seda täiesti teistsugusel tagapõhjal kui Bahja. Mõlemad autorid näevad inimest loomupäraselt dihhotoomsena, immateriaalsest hingest ja materiaalsest kehast koosnevana. Bahja mõlgutab sellise ühenduse põhjuste üle ning tema juures võib leida jälgi neoplatonismist, mis pidas hinge ühendust mateeriaga languseks või pagenduseks hinge taevasest päris kodust; Luzzatto teoses sääraseid spekulatsioone ei kohta.

Mõlema autori jaoks on endastmõistetav, et elu materiaalses maailmas ei ole kogu elu. Inimese tõeliseks määratluseks ei ole see maailm, vaid õndsus või jumalakaemus (kristlike müstikute terminiga *fruitio Dei*); Talmudi keeles: “Õiged tunnevad rõõmu Jumala kohaloleku ausarast.” See eesmärk on saavutatav alles tulevases maailmas, kuid selle ettevalmistuseks on Jumala käskude täitmine siinses maailmas. Luzzatto lunastusõpetuse keskmeks on käsk (*mitsva*), mis on inimesele ilmutatud religiooniseaduses. Inimene – niihästi tema hing kui ihu – viibib selles maailmas, et valmistada end ette tulevase tarvis: “See maailm sarnaneb eeskambriga tulevase maailma ees. Valmista end eeskambris ette, et siseneda pidusaali” (Talmuditraktaat *Isad*, IV,16).⁸ Täiuslikkuse ülim aste, mida siinses elus on võimalik saavutada, on andumus Jumalale (*debequt* – ‘liibumine Jumala vastu’), kuid selline andumus tuleneb üksnes käskude piinlikult täpsest täitmisest, mitte aga metafüüsilistest spekulatsioonidest.

⁸ Eestikeelset tõlget vt *Loomingu Raamatukogu* 6 (1990).

Hinge seisund materiaalses maailmas on paradoksaalne; midraši järgi on hing võrreldav printsessiga, kes on läinud kodanlasele mehele – ehkki mees külvab ta üle kingitustega, ei leia printsess nende hulgast sellist, mis vastaks tema päritolule. Kui hingel ei oleks väljavaadet paremale saatusele pärast praegust elu, siis poleks ka mõtet hinge ühendamisel inimese kehaga. Kõik, mis üldse on olemas, on antud hinge käsutusse, et valmistada teda ette parema tuleviku tarvis; miski pole hinge jaoks väärtusetu, sellal kui ta võitleb “kurja tungiga”. Seega on kogu maailm seatud inimese teenistusse – mõte, millega inimesele antakse tohutu vastutus, kuna inimese teod on kosmilise ulatusega. Kui inimene valitseb oma materiaalse osa üle, liibub Jumala vastu ega võta maailmast rohkem kui on paratamatu tema eesmärgi saavutamiseks, siis ta “ülendab” endaga koos maailma; vastupidisel juhul kisub ta oma langusega allapoole ka maailma. Siin on tegemist varasemas judaistlikus kirjanduses esineva mõttega, mis aga leidis lõpliku väljarenduse kabalas.

Kuidas saab inimene pidada võitlust tungiga, mis mõtleb vaid keha hüvedele ning takistab täitmast käskusid? Peamiseks vahendiks selles võitluses on religiooniseaduse kui Jumala tahte täieliku avalduse üksikasjaline tundmaõppimine, kasutades seejuures kogu asjakohast teoloogilist kirjandust, eelkõige Talmudit koos selle kommentaaridega. Kahtlemata on oluline ka enesevaatlus, kuid sellel on pigem kontrolliv funktsioon, et hinnata saavutatud tulemusi ja märgata veel esinevaid puudujääke. Kuid on vaja, et õpitust aru saadaks ning osataks seda rakendada. Toora õppimine ei ole puhtalt intellektuaalne tegevus, see ei ole mingi “kunst kunsti pärast”, otsekui tooks see iseenesest kaasa lunastuse. Toora oma õpetuse kaudu annab ainsa eluks vajaliku juhise, mis viib inimese eesmärgile. Sajanditepikkune kogemus eristab traditsioonilise judaismi vagadusetüüpi sellest vagadusest, mida esindab Bahja ning mis tugineb enam enesevaatlusele ja südametunnistuse läbikatsumisele kui Toora õppimisele. Luzzatto meelest saab alles õppimise kaudu võimalikuks täita kāske nende pisimate üksikasjadeni, ning välisele

teole omistatakse tähtsus, mida on võimatu üle hinnata: väline tegu kujundab sisemise hoiaku, kuna inimene valitseb oma tegusid märksa hõlpsamini kui oma tundeid.

Bahja näeb asja teisiti. Islami teoloogia mõju all olles tunnistab ta teatavat determineeritust, mis võtab inimeselt meelevalla oma tegude suhtes; teod sõltuvad ainuüksi Jumala tahtest, sellal kui inimene oma sisemuses on vaba. Seega seisneb tegude väärtus kavatsuses (*kavvana*), millega need on sooritatud või vähemalt kavandatud, kui neid ei lähe korda teoks teha. Kuigi Luzzatto kasutab samuti ohtrasti *kavvana* mõistet, on sellel tema jaoks siiski erinev tagapõhi, sest Bahja mõtisklused vabaduse üle on tema jaoks kõrvalise tähtsusega. Luzzatto meelest peab pidevalt kiusatustes viibiv inimene lakkamatult võitlema “kurja tungiga” endas, mis takistab tal tegemast head ning püüab rikkuda tema tegude siirust; sellest tuleneb pideva puhastumise ja sisemise pühitsemise vajadus. Selles asjas on mõlemad autorid ühel meelel, kuid nende lähtepunktid on erinevad.

Vaimse täiustumise astmelist mudelit, mille Luzzatto on laenanud Talmudist, et teha sellest oma õpetuse kondikava, saab ilmselt tõlgendada mitmel kombel. Luzzatto on käsitlenud seda eetilise elujuhisena, ning see on ka kõigiti mõistetav, kui pidada silmas tähtsust, mille ta omistab praktilisele usuelule. Seepärast on loomulik, et Luzzatto teoses esineb arvukalt üksikasju praktilise moraali valdkonnast, samal ajal kui autor arutleb vaimse elu üksikute astmete üle. Selles mõttes on Bahja ibn Paquda teos teistsugune: Bahja ei ole mingi “moralist”. Tema eesmärk on õpetada seesmist puhastumist, mille suhtes moraalne täiuslikkus tegude tasandil on osalt tingimuseks, osalt tagajärjeks, kuid mitte konstitueerivaks elemendiks: inimene võib praktilises elus toimida kõigiti eeskujulikult, jäädes samal ajal täielikuks võhikuks vaimse elu valdkonnas (ehkki see, kes teeb halba, tõkestab enda jaoks tee sisemisele täiuslikkusele); samas on endastmõistetav, et täiusele jõudnud inimene teeb ainult head.

Lõpuks mõni sõna sellest, milline on vagaduse ideaal, nii nagu seda kujutab *Õigete teerada*.

Tihti kuuleb väidet, nagu oleks kristlus Jumala armastust rõhutatav usund, judaismis aga määravat Jumala ja inimese vahekorra kartus ja alistumine. Talmudi tekstide erapooletu vaatlus ning judaistlike teoloogide ja religioonifilosoofide teoste põhjalikum uurimine näitab selle seisukoha paikapidamatust. Luzzatto – ja judaistlike teoloogide – käsitluses on Jumal muidugi mõista maailma isand ja valitseja, keda tuleb karta. Aga mida tähendab kartus? Luzzatto eristab mitut liiki kartust. Üks on kartus karistuse ees, kuid see kujundab inimeses vaid negatiivse hoiaku tegude suhtes, millel võivad olla halvad tagajärjed; selline kartus ei ole põhiline ega vii vagadusele. Tõeline kartus aga on “ülevuse kartus” – meie ütleksime “aukartus” –, mis sünnib siis, kui inimene vaatleb Jumala majesteetsust ning hoomab, et “vaatamata meie madalusele on Tema oma armust austanud meid sellega, et on teinud meile teatavaks oma püha Sõna”. Siis ei suhtu inimene Jumalasse mitte niivõrd “hirmu ja värisemisega” kui armastava aukartusega, teades, et Jumal on meie looja, meie kaitsja ja heategija, kelle heategude tipp on oma õpetuse andmine inimesele. Seepärast ei ole vagaduse tegelik sisu religiooniseaduse kirjatähe piinliku täpsusega järgimine, vaid seaduseandja kavatsuste taipamine ning tema käskude täitmine kõige suuremal mõeldaval määral, et “valmistada Temale headmeelt”. Sel kombel jõuab Luzzatto samale tulemusele, millele on viidanud Talmudi autorid, Jehuda Halevi ja teised suured mõtlejad: vagadus on rõõmust ja usaldusest kantud vahekord Jumalaga.

Vaimse traditsiooni pärijana, milles askeetliku enesesalgamise joon on alati olnud märgatav, ei väsi Luzzatto toonitamast vagaduse ja pühaduse astmele jõudmiseks tarvilikku loobumist, karskust ning maailmast eraldumist. Kuid nii nagu Bahja ibn Paquda, mõistab ka tema hukka liialdatud lihasuretamise ja kehalise piinamise välised ilmingud – ainsana on tähtis enese sisemine kokkuvõtmine ja pingutus, mis aitab võitu saada tungide üle. Vahenditeks selle tarvis on range käskude täitmine, alaline Toora õppimine, pidev enesevaatlus ning hoidumine kõigest, mis võib inimest lõdvaks teha ning sihilt kõrvale juhtida. Teose lõpul mainib

autor, et inimesel on võimalik jõuda vaimse elu kõrgeimale astmele, kus ta tunneb Püha Vaimu püsivat osadust, mis võib anda talle ebatavalised võimed, isegi meelevalla surma üle. Kuid ta ei lõpeta oma teost nende ebatavaliste andide kirjeldusega, vaid kinnitab, et täiustumise tee on avatud kõigile, ehkki tingimused ja vahendid võivad olla erinevad: “Täiesti vaga saab olla see, kes peab tegema põlatavat tööd, nii nagu see, kes ei väsi õppimast.” Eesmärk on ühine kõigile: “Mitte et oleks erinevat vagadust, vaid vagadus on kindlasti ühesugune igale hingele, sest see pole muud kui valmistada headmeelt Loojale.”

Oma loomingus on Moše Ḥajim Luzzatto osanud ainulaadsel kombel saavutada silmapaistva koha kolmes üksteisega ägedat võitlust pidanud judaismi vaimses voolus: Ida-Euroopa hassiidide jaoks oli ta pühameheks peetud müstik, kelle kabalistlikke mõtteid hassiidid suurel määral jagasid; hassiidide vastased ortodoksid (heebrea k *mitnagdim* ‘vastased’) nägid temas judaismi traditsioonilise eetilise elulaadi selget esiletoojat; heebrea ilmaliku ilukirjanduse loojad pidasid teda endi eelkäijaks ning tema draamasid uusheebrea kirjanduse alguseks. Kõik need erinevad tahud Luzzatto loomingus elasid edasi ning mõjusid viljastavalt järgnevate põlvete juudi kultuurile.